

“САМОТНАТА МАЙКА” В БЪЛГАРИЯ - МЕЖДУ СТИГМАТИЗИРАНЕ И ГЕРОИЗИРАНЕ. ПРОТИВОРЕЧИВАТА ПОЛИТИКА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА КЪМ ИЗВЪНБРАЧНАТА РАЖДАЕМОСТ*

Анелия Касабова-Динчева

“Жената, станала майка с брак или без брак, заслужава почит, внимание, грижи и уважение от всички. (...) Не бива да се злепоставя детето поради лекомислието на майката или недостатъчната критичност към неговото бъдеще.”¹

Тези цитати от едно и също изследване от 1982 г. на извънбрачната раждаемост отразяват противоречивостта на държавната политика през социализма спрямо самотните майки.

Целта ми е да набележа вътрешните противоречия между официално законодателство и официален дискурс, както и обусловената от социалната действителност промяна в политиката спрямо извънбрачната раждаемост.

Пронаталистична репродуктивна политика

Със създаването на военно охранявани граници между Изтока и Запада държавите от съветската сфера на влияние тръгват по пътя на радикално обществено преустройство. В рамките на политиката за създаване на принципно нов обществен строй трябва да се разглежда и репродуктивната политика и идеология. В България се приема съветският модел, но за разлика от идеите за отпадането на необходимостта от семейството, развивани в Съветска Русия непосредствено след Октомврийската революция, българските държавни и партийни функционери не поставят под съмнение необходимостта от семейството като основна клетка на социалистическото общество.

Стимулира се основно брачната раждаемост. Тази разлика в биополитиката е обусловена от различната демографска ситуация. В Съветска Русия

* Статията е резултат на изследователска работа в рамките на проект “Семейството в социалистическа България”, финансиран от Фонд за научни изследвания (FWF), Австрия.

демографската картина както след 1917 г., така и след Втората световна война, се характеризира с голям дисбаланс в полово-възрастовата структура на населението, силно преобладаване на жени във фертилна възраст, което обуславя необходимостта от използване на репродуктивната им способност чрез узаконяване на родените извън брака деца. *“Майчиният инстинкт, при много малка вероятност за сключване на брак принуди много жени да раждат и възпитават деца без мъже.”*²

В България в следвоенния период мъжете имат незначителен превес в структурата на населението.³ Този фактор се отчита и оказва важно влияние върху насоките на репродуктивната политика: *“Възможни са моменти на нарушение в естественото равновесие между числеността на двата пола, когато тези раждания (извънбрачните - А.К.) решават важни социални проблеми.....От гледна точка на демографските процеси у нас обаче не съществува необходимост част от жените да раждат извънбрачни деца, за се осигурява възпроизводство на населението.”*⁴

Същевременно статистиката показва прогресивно спадане на раждаемостта в България още от първите десетилетия на 20. век. След известно увеличение на раждаемостта в периода непосредствено след Втората световна война, след 1950 г. отново се засилва низходящата тенденция.

Възпроизводството на населението и на трудовите ресурси се разглежда като един от най-важните социални проблеми. Форсираната индустриализация, както и засилването на студената война изискват мобилизирането и увеличаването на работната сила. Показателна е широко цитираната през целия социалистически период насока на Г. Димитров от 1946 г.: *“Нова България се нуждае особено от бързо и голямо нарастване на нашия народ, от много деца... Като общонационална задача трябва да се издигне увеличаването на нашия народ в близко бъдеще на поне 10 милиона жители.”*⁵

При идеологическата обосновка на пронаталистичната репродуктивна политика се използва “марксистко-ленинския възглед за населението, който напълно противостои на малтусианските идеи”: *“При социалистическия принцип на разпределение на богатата не може да има излишък на хора в едно общество.”*⁶

Това обуславя и двете основни насоки на държавната политика спрямо извънбрачната раждаемост: 1) Легализиране на извънбрачните деца; 2) Стимулиране основно на “здравото многодетно социалистическо семейство”.

Успоредно с насърчаването на раждаемостта водеща идея е, че грижите за детето трябва да бъдат етатизирани. Тук ще приведа един по-дълъг цитат, доколкото той е показателен за целите на семейната политика на социалистическа България от 40-те и 50-те години на 20. век: *“Децата и младежите са утρεшните граждани, които ще редят държавата ни. ...За държавата прочее е от голяма важност, дали новата струя, която се влива в нея е*

бистра и чиста, или пък мътна и нечиста, или с други думи, дали новите й граждани са силни и здрави телесно и с възвишени характери и чисти сърдца или наопъки, са слаби телесно, морално запуснати и деградирани.

Щом това е тъй, въпроса за физическото и морално развитие и възпитание на децата и младежта е най-важният държавен въпрос. Това е въпросът за бъдещето на самата държава. Затова на детето не се гледа вече като на принадлежност и бreme на семейството, а като на бъдещ член на обществото и държавата и затова тя поема грижите за неговото правилно телесно и душевно развитие и възпитание."⁷

Основният аргумент е "правилното" възпитание на младото поколение, откъсване от погрешното и вредно влияние на старото поколение с неговите "буржоазни възгледи, религиозно поведение, с техния идеализъм и субективизъм и реакционни политически възгледи."

Семейната политика докъм края на 50-те години се развива в теорията за основните и второстепенните функции на семейството. Докато отговорността за увеличаването на населението се разглежда като естествената и най-важна основна функция на семейството, то икономическата и през първите две десетилетия и възпитателната функция се определят като неспецифични семейни функции.⁸ Поемането на възпитателните функции от държавата се обосновава с тезата на Маркс за необходимостта от освобождаване на семейството от всички икономически и възпитателни задачи като условие за постигане на равноправни отношения както между съпрузите, така и между поколенията.

През 1946 г. се приема Закон за обществените грижи и възпитание на детето⁹, целящ да централизира и планира всестранните грижи за децата. Чрез държавните и обществените институции - детски домове и обществения за сираци¹⁰, училища, детски и младежки организации, младото поколение трябва да бъде отгледано физически здраво и възпитано като граждани на новото общество.

Противоречиво отношение към "самотната" майка.

Революционно законодателство

Последователната пронаталистична репродуктивна политика обуславя противоречивото отношение на социалистическата власт към "непълните семейства" и основно към "самотната" майка.

Непосредствено след завземането на властта, следвайки съветското законодателство от това време, през 1945 г. се приема Наредба-закон за брака, в която се прокламира пълно изравняване правата на брачни и извънбрачни деца. Това изравняване се утвърждава по-късно и с т.нар. Димитровска конституция от 1947 г. (чл. 76) и се повтаря и в Конституцията от 1971 г. (чл. 38, ал. 4). С обратна сила, считано от 16.10.1944 г., Законът за наследството (в сила от 29.4.1949) признава равни права на извънбрачните деца с брачните при наследяването.

Социалистическото законодателство възприема обозначението извънбрачни деца вместо незаконородени. Този термин се въвежда още през 1940 г. със закон, който смекчава дискриминацията според валидното дотогава законодателство (1890).

Възприемането на тази терминология в социалистическото законодателство съпътства правното изравняване на децата, родени в или извън брак. Премахва се забраната за съдебно търсене на бащата (от 1890), както и ограниченията в това отношение в закона от 1940, изравняват се еднократните парични помощи и месечни надбавки за раждането на дете, независимо от това дали майката е в, или без брак.

Доколкото обаче съотнасянето на извънбрачната раждаемост с фактора плодовитост показва, че три четвърти от самотните майки отглеждат само по едно дете, то основните усилия се насочват към превенция на извънбрачната раждаемост. Още един факт е от значение: възрастовата характеристика на извънбрачните раждания показва, че те са най-често срещани във възрастовата група между 15-19 и 19-24 г. - един обезпокояващ факт, който обуславя опита да се използват силите на тези в повечето случаи здрави и в началото или в разцвета на репродуктивните си способности жени.

Изравняването на правата на брачни - извънбрачни деца върви успоредно с приемането на различни мерки за “здравна защита на жените и децата”. Към Министерството на народното здраве се създава отделна секция “Майчинство и детство”. Усилията в началния период са насочени към повишаване на личната и обществената хигиена, профилактиката и борбата срещу заразните болести, въпросите за рационалното хранене. Създават се структурите, отговорни за управлението на репродуктивното поведение - родилни домове, гинекологични отделения, женски и детски консултации. Целта е чрез изграждането на гъста мрежа от лечебно-профилактични заведения да се обхванат всички бременни и малки деца. Медицинализирането води до сравнително бърз спад на детската смъртност и смъртността при ражданията.

Същевременно така тези области са обхванати от държавната власт и влияние. Тясното сътрудничество с политическите организации (ОФ, профсъюзи) показва стремежа към налагане на всеобхватен контрол.

Официалната политика цели насърчаване на високата раждаемост, която може и трябва да се реализира основно в брака. Водещи са понятията като “коллективизъм”, “единство на индивид и общество”, “сливане на обществените и личните интереси”.

Опит за “научно управление” на репродуктивното поведение

Опитът за научно управление на генеративното поведение¹¹ е свързан с налагането на идеала за “новото социалистическо семейство” с високо чувство за отговорност. От индивида се изисква отговорност към социалистическото

общество, подчиняването му на колективните интереси. *“В социалистическото общество идеалът за щастие е свързан с интересите и целите на колектива... Нима може да се отдели личното щастие от общото, народното? Всеки опит в тази насока би завършил само по един начин - катастрофално.”*¹²

Идеалът за социалистическо семейство е семейството с пропагандирани егалитарни отношения, основано на взаимната любов. Доколкото любовта трябва да почива върху споделени възгледи и цели, то тя изисква не само физическа, но основно и предимно духовна зрялост, която от своя страна се свързва с “правилното” политическо съзнание. *“Основа за разбирането между младите съпрузи може да бъде само еднаквото отношение към основните въпроси на живота и еднаквите цели. Ако и двамата се възхищават от един и същ обществено-политически идеал, то те са намерили основата, която ще им позволи да преодолеят всеки конфликт.”*¹³

Аналогично на представите за любовта, и по отношение на сексуалния живот доминират понятия като “отговорност” и “високо съзнание”. Водещи трябва да са принципите на новия морал, така че собственото поведение да е в хармония с биологичните и обществените закони. Представители на различни науки - педагогика, психология, гинекология и др. - са призовани да доказват и да разпространяват знания за “обществения характер на брака”: *“Само такива знания могат да доведат до съзнание, че е необходимо човек да има собствена дисциплина и отговорност, така че доброволно да се контролира инстинктивният живот и да се напасне той към интересите на обществото.”*¹⁴

Като основни цели на “научното управление” на репродуктивното поведение на населението се издигат сексуално-етичното възпитание на младежта като подготовка за семеен живот и висока раждаемост в рамките на брака.

Налагането на тези норми се институционализира: по примера на съветския Централен институт за санитарна и здравна просвета в България през 1952 г. се създава Републикански дом за здравна просвета. Съвместно с други държавни институции и политически организации този център издава популярно-медицинска литература и нагледни материали, провежда обучение на специалисти. Популяризирането се извършва чрез всички възможни средства - чрез радиопредавания, изложби, чрез безплатно разпространяване на специализирана литература, продажба в аптеките на брошури, лекционни курсове пред масови събрания. В създаването и разпространяването на тази нормативност са включени лекари, психолози, педагози, демографи, юристи.

Същностното значение на медицинския, популярно-медицинския дискурс се определя от високото обществено положение на природните науки, конкретно на медицината, които се представят и приемат като “точни” науки, независими от идеология и политика.

Целта на хетеросексуалните отношения според доминиращия дискурс трябва да бъде единствено бракът, защото “само в брака мъжът и жената намират всички условия за изживяване на любовта си”¹⁵. И още един цитат от рубриката “Хигиена на половия живот”: *“Най-правилно е задоволяването на половото влечение да стане след сключването на брак.”*¹⁶ А целта на брака е раждането на деца.

Сексуално поведение, отклоняващо се от нормата, се стигматизира като аномалия: *“Обществото осъжда всички тенденции, които водят до промискуитет, тъй като правилно вижда, че безотговорното отношение към пола е заплаха за брака и семейството и води до поквара на чувствата.”*¹⁷

Разпространяването на идеала на социалистическото семейство върви успоредно с опита да се наложи - като се използва и доказателствената сила на медицината - “отвращение към безразборния полов живот”. Основните препоръки и изисквания към младежите са за полово въздържание, тъй като то “в този период помага за натрупването на физически, трудов, социален и етически опит”¹⁸.

Макар да се отричат нормите на традиционното патриархално семейство, се използват и утвърждават традиционни представи за срам/чест/достойнство, като на тези социални категории се придава “природен” характер. Предбрачното полово въздържание се препоръчва и на двата пола като най-сигурен метод за предпазване от венерически болести и нежелана бременност. Особено сексуалността на девойката изисква повишен контрол. И до средата на 60-те години в медицинско-популярната литература се срещат опити за медицинска обосновка на необходимостта от запазване на девствеността: *“Моминската чистота ...трябва да се запази и да се даде на човек, с който ще се живее цял живот...”*¹⁹ За девойката *“девствеността е не само състояние на тялото, но и морална стойност, която показва дисциплината на момичето, чието тяло се пази от естествения срам и чиято воля е силна и окрилена от вярата в човешкото достойнство.”*²⁰

Именно лекари обосновават с медицински аргументи и популяризират необходимостта от полово въздържание преди брака: *“Твърде интензивният полов живот довежда до “хормонален глад”, който понижава тонуса на организма и изтощава физическите и психическите сили... Науката не познава случаи на психически заболявания на почвата на въздържанието. Но има пряка връзка между психическите заболявания и половото излишество, с различни сексуални извращения... Юношите, започнали полов живот, никога не са красиви, макар и външно здрави. Те имат землист цвят на лицето, отпусната кожа, лоша мускулатура. Те са раздразнителни, разсеяни, несдържани. Особено тежко при девойките се отразява половият живот. До пълното завършване на периода на половата зрялост,*

до окончателното настъпване на възмъжаването (подчертано - А.К.) *въз-*
държанието е абсолютно необходимо.”²¹

Дори само тези цитати насочват към половоспецифичните разлики при разглеждането на проблемите на половия живот и сексуалната култура. Насърчаването на ранния брак, характерно за целия социалистически период, има и целта да се постави под контрол и да се използва най-пълно женската сексуалност.

Отношенията между половете не се разглеждат като частна сфера. Правото и задължението за моралното възпитание на подрастващото поколение носят различни масови организации и училището. Целта и надеждата е комунистическите идеали чрез възпитанието да бъдат интернализирани и да доведат до самоконтрол и самодисциплина. Същевременно новият морал добива императивно значение, социалистическият семеен идеал трябва да се “внедри”, “внуши”, “насади” в “усилна борба със старите навици и традиции, които трябва да бъдат “изтръгнати”.²² Дори само терминологията показва, че утопията за “създаването на новия човек и новото общество” се основава на деспотични мерки.

Фактът, че не се разчита само на възпитанието, показва и опитът за налагане на всеобхватен контрол над генеративното поведение: въвеждат се задължителни профилактични гинекологични прегледи в училищата; бременни ученички се изключват от училище, като получават право на задочно образование.

Табуизиране на проблемите на извънбрачната раждаемост.

Стигматизиране на “самотната майка”

Задаването на рамките на нормата за “морален” и правилен, отговорен към обществото и държавата полов живот, е свързано с табуизиране на проблемите на извънбрачната раждаемост в обществения дискурс от 50-те и 60-те години.

Стигматизирането е и директно: в законите, изравняващи правата на децата, родени в брак или извън него, се приема оценъчно неутралният термин “извънбрачни жени”. Успоредно и в официални документи се налага обозначението “самотни” майки - превод от руското “одинокие”. Това понятие е отрицателно натоварено, носи корена и идеята за самота, изоставеност, непринадлежност и изключеност от общността. В медицинската литература самотата се свързва с психическа нестабилност, склонност към нервни заболявания и суицидни опити.²³

Бременни без брак жени демонстрират нарушаването на основни социалистически норми. Това ги превръща в потенциална опасност и лош пример - след като са нарушили тези основни морални норми, те биха могли да престъпят и други.

“...Освен това нека не забравяме (тук вече става дума само за някои бащи и майки), че граждани, които веднъж са се отказали от една

голяма социална отговорност, които са захвърлили една върховна ценност, които са се принудили или са се постарали да се освободят от една голяма радост, тези граждани може утре да покажат и други морално-етични норми. От всичко изложено, струва ми се, може да следва изводът - без да преставаме да водим борба за преодоляване на предразсъдъците по отношение на извънбрачните раждания, разумно е да положим усилия за тяхното ограничаване."²⁴

Заклеймяването на извънбрачно бременни жени като незрели, безотговорни и лекомислени, егоистични (доколкото не са проникнати от интересите на социалистическото общество), психически лабилни и външно грозни е индиректно и директно. Стигмата е форма на социален контрол.

Контролът и мерките срещу нарушаването на нормите на социалистическия морал са разнопосочни: стигмата засяга и семействата по произход. *"В социалистическото семейство родителите и дядото и бабата отглеждат и възпитават децата не като затворени в себе си индивидуалисти, а като съзнателни членове на социалистическото общество. Те вършат това като пълномощници на обществото, като проводници на неговите стремежи и идеи.... В социалистическото семейство майката и бащата носят задружно отговорността пред обществото за доброто отглеждане и правилното възпитание на децата.*"²⁵

Независимо, че на семейството в първите десетилетия на социалистическа власт се отнемат възпитателните функции, показателно е, че на него се възлага отговорността по "правилното" възпитание особено на дъщерите. *"...младото момиче е още незряло, нито може да предвиди последиците от една дружба, нито да прецени собствените си постъпки.*"²⁶

Родители, чиято дъщеря прави видимо несъблюдаването на социалистическия морал, не само се определят като неспособни да възпитат правилно децата си, върху тях ляга петното, че самите те не са със здрави морални принципи, доколкото личният пример се смята за водещ във възпитанието. *"...За да подготвяме другите, трябва самите ние да сме подготвени.*"²⁷

Именно поради това, че стигмата на извънбрачно бременните е видима и засяга и семейството по произход, то контролът и от страна на родителите върху сексуалността на девойките е голям. Забременели жени се изправят пред въпроса да информират или не за проблема си, кого, как и в кой момент. Скриването или поне опитът за временно скриване се превръща в централна тема на всекидневието и води до сложни стратегии и похвати, като това влияе върху вътрешносемейната комуникация.²⁸

"Скриване" на "самотната майка"

"Скриването" е и основната стратегия на държавата спрямо извънбрачните бременни.

Подходяща форма за решаване на противоречието между необходимостта от децата - родени в брак или извън него - и отрицателното отношение към нарушилите социалистическия морал се оказва институцията „Дом майка и дете”.

Първият дом „Майка и дете” в столицата се създава през 1952 г., още през 50-те г. се откриват такива домове в големите градове на страната, разположени често в покрайнините на села, в тяхната околност²⁹. ДМД се създава с цел отглеждане и възпитаване на деца от 0-3 години - подхвърлени и извънбрачни, както и на деца на болни или социално слаби родители или чиито родители са в чужбина.³⁰

Доколкото анализът на архивни материали от ДМД и родилни домове все още предстои, тук бих искала да обърна внимание само на функциите на ДМД като институция, „създаваща” легитимност:

- Извънбрачни майки получават право да бъдат приети в дом „Майка и дете” за доизносване на бременността от VI лунарен месец нататък и за раждане. Престоят им след раждането е ограничен на 6 месеца, като със специална декларация могат да оставят детето си за осиновяване или за временно отглеждане в дома. По този начин „самотната” майка може да остане „скрита” от обществото - доколкото не е пример за подражание. Същевременно тя и родителите ѝ имат възможност да „скрият петното” - в повечето случаи бременността се доизносва и детето се ражда в родинен дом или ДМД далеч от родното място. ДМД има и възпитателни функции спрямо приеманите извънбрачни майки - в плановете на ДМД още от самото начало залягат здравна просвета, обучение чрез труд по въпросите на майчинството и редовни политически беседи на майките. Оставяйки детето за осиновяване, жената би могла да започне „начисто” „нов живот”. Реинтеграцията в случая протича чрез възстановяване на социалните позиции преди забременяването - скриването на факта на бременността дава възможност да се сключи по-безпроблемно брак. По този начин държавата би могла да използва по-пълно фертилността на жената. Дори и публикуваните в масмедиите материали показват, че нерядко върху майките е бил упражняван значителен натиск от страна на директорите и ръководствата на ДМД и/или на социално-правните кабинети да оставят децата си за осиновяване: *“Поради увеличаването на извънбрачните раждания и поради задължението да приемат и други категории деца тези домове (ДМД) имат възможност да отглеждат малките едва докато станат на десет месеца. Пак по същата причина, а и поради натиска на кандидатите за осиновяване, се оказва силно давление върху майките да предоставят час по-скоро децата си за осиновяване. Често съгласието за това се изтръгва, преди да е изтекъл предвиденият от правилника задължителен петмесечен срок.”*³¹ Показателно е, че същата авторка редове преди тази критична констатация обосновава един от основните аргументи, използвани при оказването на натиск за оставяне на децата за осиновяване: *“Извънбрачните деца,*

от друга страна, идват най-често по силата на лекомислието и безотговорността на своите родители и ги заварват неподготвени да ги отглеждат и възпитават.”³²

- Семейства без деца получават възможност за осиновяване. Политиката за увеличаване на раждаемостта е свързана и с натиск както върху несклучилите граждански брак, така и върху бездетните семейства - пример за административните мерки е въвеждането на т.нар. “ергенски данък”. Данъкът е въведен през 1951 г., като с него се облагат бездетни семейства след първата година от сключването на брака или в случай на бездетство две години след смърт на дете.³³ От 1968 г. прогресивният данък се начислява в зависимост от възрастта - 5% за лицата от 21 до 30 навършени години, 10% - за лицата от 30 до 35 години и 15% - за лицата над тази възраст.³⁴ По отношение на срока, след който се облагат бездетни семейства, съществуват различия между нормативните актове и тяхното тълкуване - според Указа за насърчаване на раждаемостта бездетни семейства са освободени от данък до края на втората година от сключването на брака³⁵, в съпътстващи публикации се дава третата година от сключването на брака.³⁶

- Институционализирането на грижите за децата носи идеята за “правилното” им възпитание като граждани на социалистическата държава, доколкото самотната майка се стигматизира като “морално-политически” нестабилна.

Между стигматизиране и героизиране

Откъм края на 60-те години се наблюдава промяна в партийната и държавната семейна политика. Причините за това са комплексни: масираната индустриализация и модернизацията на селското стопанство обуславят засилваща се мобилност на мъже и жени, бърза урбанизация. Това води до редица проблеми в опита да се изгради адекватна в количествено и качествено отношение социална система за деца, лишени от родителски грижи. До 1965 г. са открити 30 ДМД в големите градове на страната или в села, в близост до тях. Този брой остава почти непроменен до края на социалистическия период (32 ДМД), същевременно броят на приеманите за отглеждане деца и извънбрачно бременни нараства от 2 088 през 1965 на 6 140 през 1985 г.

Безспорно институционализирането на грижите за извънбрачните бременни жени и за децата има като резултат намаляване на неонаталната и ранната детска смъртност и спад в общата заболяемост. Същевременно проблемите за базите и кадрите остават нерешени през целия социалистически период: недостиг и голямо текучество на кадри поради трудните условия за работа, недостатъчни и неотговарящи на гигиенните изисквания сгради, разширяване основно чрез пристройки, надстройки и преустройства.³⁷

Тези заведения се оказват крайно недостатъчни и не в състояние да посрещнат нуждите на извънбрачните деца от физическо, емоционално, социално и

възпитателно естество. Институционализмът поражда проблеми - поради самата му същност на “приют” институтът отглежда и възпитава навици и стил, необходими за живот в “института” и до голяма степен противоположни на начина на живот извън него. Голяма част от децата от домовете за сираци при навършване на училищна възраст се определят като деца, изоставани в умственото си развитие, и се изпращат в домовете за деца с физически и душевни недъзи, където проблемите се задълбочават.

При политиката на табуизиране на извънбрачната раждаемост “правото” на укриване на извънбрачната бременност е по-скоро натиск. Институционализирането води до изолиране и “гетоизиране” на извънбрачно бременните и на останалите неосиновени деца, което не спомага за промяна на обществените нагласи към толерантност и акцептиране, а напротив, засилва обществената враждебност.

В условията на общество на дефицита и при очертаващите се икономически проблеми след периода на екстензивно развитие се поставя въпросът за високите разходи за държавата за отглеждане на едно извънбрачно дете.

Към края на 60-те години се засилват и редица демографски проблеми: спадащ процент на брачност, увеличаващо се безбрачие, рязко намаляване на раждаемостта, процент на абортите, който надхвърля процента на живородени деца, при това със засилваща се тенденция, увеличаване вместо желаното намаляване на извънбрачната раждаемост. Доколкото тези проблеми са от съществено значение, то на научното им изследване се придава голямо значение. Така през 70-те и 80-те години процесите на трансформация на семейството се разглеждат в трудно обозримо в количествено отношение психологически, медицински, социологически, демографски, стопански и етнографски изследвания. Появяват се и изследвания, посветени специално на извънбрачната раждаемост - от медико-демографска гледна точка извънбрачно бременните жени са т.нар. “група на риска” - както по отношение на тяхното здраве, така и по отношение на здравното състояние на родените от тях деца.³⁸ Усилията се насочват към това, извънбрачните майки да отглеждат сами децата си. В това отношение се приемат комплексни административни, материални, социални и възпитателни мерки. На самотните майки (осиновителки), които сами се грижат за издръжката на децата си, се изплащат месечни добавки за първо, второ, трето, четвърто и всяко следващо дете два пъти по-големи от тези при раждане на деца в пълно семейство. Самотни майки (осиновителки), които не работят и не са осигурени, получават право на месечна помощ в размер на минималната месечна заплата, установена в страната, до навършване на двегодишна възраст на детето, респ. три години при близнаци - второ или трето дете.³⁹

Социалните кабинети в страната трябва да съдействат на майките при осигуряването им с квартири и установяването им на работа - разпоредба, която има препоръчителен, но не задължителен характер и често остава само на

хартия. Самотната майка се ползва с правото да настани в детски заведения (ясли, градини) детето си с предимство и на пълна държавна издръжка.⁴⁰ Необходимостта от отглеждане на детето от майката се обосновава с това, че задържането на детето при родната му майка помага за физическото и психическото благополучие и на двамата. Същевременно - доколкото усилията продължават да са насочени към намаляване на извънбрачната раждаемост - грижите за детето и свързаната с това отговорност биха могли да помогнат за предпазване на майката от повторно извънбрачно раждане.

Майка, отглеждаща сама детето си (по-рядко децата си), се стилизира като “героиня”, осъзнала своя основен дълг на майка. *“Самотната майка като всяка майка заслужава почитта и уважението на всички, защото и тя “откъсва от сърцето си” едно човешко същество, за да го даде на обществото.”*⁴¹

*“Каквато и да е една жена, стане ли майка - тя е светица.”*⁴²

През 70-те години в масмедииите започват да се обсъждат проблемите на “самотното” майчинство. Детабуизирането на темата за извънбрачната бременност/раждаемост води до дискусии по въпросите за значението на социалното бащинство, за властовите отношения между партньорите. Поставят се и остри социални проблеми на неомъжените майки - трудности при назначаване на работа или ниско заплатена работа, жилищни проблеми. *“Ако не ги приемат родителите или приятелите им, те няма къде да живеят - квартири се дават трудно. На работа ги приемат трудно. Остава - свободен наем, упреци и грозни погледи.”*⁴³

Показателно е, че причините за проблемите се търсят в “общественото мнение” и “родителите еснафи”, които въпреки държавната подкрепа възприемат неомъжената си дъщеря и извънбрачното дете като “петно” и им отказват подкрепата си. Проблемът се представя като проблем на “семеиния морал” - ниска степен на културно равнище и образование и слаба общественно-политическа активност на родителите или интелектуалци, стремящи се единствено към материално благополучие.

Не се поставят под въпрос нормите и моралните принципи, “насадени” чрез комплексните методи в продължение на повече от две десетилетия, неадекватната държавна политика по отношение на контрацепцията⁴⁴.

Критиката се насочва срещу майки, оставящи извънбрачните си деца за осиновяване или отглеждане в държавните институции. Като стигма тя пада върху интелектуалки, които като група показват най-ниски проценти и низходяща тенденция на раждаемост. Те се заклеимават като егоистични еснафи, които имат материалната обезпеченост, но в търсене на охотен и безгрижен живот, следвайки западни образци, загубват душевността си.

Въпреки героизирането на “самотната” майка, отглеждаща детето си, се запазва принципното, макар и по-прикрито стигматизиране на извънбрачната

бременна жена. Отпадат някои крайни схващания, като тези за необходимостта от запазване на девствеността до сключването на брак, строгото възпитание в полово въздържание се оценява като крайност, намалява разграничаването между „нормална” и „ненормална” сексуалност, но отношението към предбрачната сексуалност остава по същината си непроменено. В официални текстове продължава да се пропагандира социалистическото семейство като норма. *“Формирането на семейството е предпоставка за пълната реализация на социалистическата личност. То целенасочва и осмисля нейния живот и по такъв начин е предпоставка за висока трудова и социална активност.”*⁴⁵ Този цитат е от изследване от 1987 г., в което извънбрачните раждания продължават да се разглеждат като аномалия, като нарушение на социалните норми и ценности, приравнени към престъпността и самоубийствата: *“Младежта е със сравнително неустойчиво поведение.... При нея най-често се нарушават социалните норми и ценности, което налага изследване върху причините за незаетостта на някои младежи с обществен труд, извънбрачните раждания, престъпността и самоубийствата.”*⁴⁶

Само епизодично, като изключение, се тематизират правото на развод, отглеждането на дете извън брака и непълните семейства като израз на стремеж и търсене на достоен живот, които не ощетяват еднозначно децата.⁴⁷ Непоследователно и противоречиво остава проблематизирането на традиционните полови роли.

Продължава търсенето на „вина” за извънбрачната бременност, като тя се индивидуализира, без да се търсят структурите и механизмите, довели до това развитие.

Именно това налага изследване на противоречивостта и ограничеността на държавната политика към извънбрачната раждаемост. Анализът на официалния дискурс, разпространяван чрез медии, училище, масови организации, използващ постиженията и опиращ се на знанията, създавани от редица социални науки и медицината, показва връзката дискурс - власт и функцията на дискурса като легитимираща и осигуряваща властта техника.

Бележки:

¹ Костадинов, Д.: Кой е бащата? София, Изд. на ОФ 1982, 35, 39.

² Урланис, Б.Ц.: Безотцовщина. В: Литературная газета, 7.01.1970.

³ 1943 г.: 3417900 жени - 3379400 мъже; 1944 г.: 3446000 жени - 3410800 мъже; 1945 г.: 3 470 300 жени - 3 443 400 мъже; 1946 г.: 3 497 900 жени - 3 479 200 мъже - Статистически годишник на НРБ, 1943-1946. София, 1946, 19.

⁴ Динкова, М.: Лабиринти на лекомислието и безотговорността. Проблемът “Ромео” и “Жулиета” и обществото. В: Жената днес 1972/7, 6.

⁵ Благоев, Д./Димитров, Г.: За жената и семейството. София 1979, 251.

⁶ Стефанов, И./Сугарев, З./Наумов, Н./Христов, Е./Атанасов, А.: Демография на България. София 1974, 80.

⁷ Герджиков, Д.: Централен съвет за обществени грижи и възпитание на детето. В: Социални закони 1948, 7-10, 250.

⁸ Iliev, I.: Familie, Ideologie und Politik: Die Grossmutter in der staedtischen Familie nach 1945. In: Braunnbauer, U./Kaser, K.: Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien (19. Und 20. Jahrhundert). Boehlau, Wien-Koeln-Weimar. 2001, 89-114.

⁹ ДВ 242 от 22 окт. 1926, изм. ДВ 76 от 2 апр. 1948 и Правилник по приложението му ДВ 170, 22 юли 1948.

¹⁰ До началото на 1948 г. в страната се откриват 18 постоянни дневни детски дома за деца от 3 до 7 години на трудещи се и започва строежът на още 110 такива, откриват се летни детски домове за децата на трудещите се от селото, откриват се специални домове за децата на социално-слабите родители, две общежития за морално-заstrasени деца и едно за бавноразвиващи се - Митовски, З.: Три години социална политика на Отечествения фронт. В: Социални закони 1948, 2-3, 52-53.

¹¹ По-подробно - Kassabova-Dintcheva, A.: Neue alte Normen. Die versuchte Normierung des Sexuallebens im sozialistischen Bulgarien. In: Ethnologia Balkanica, 8, 2004.

¹² Вълков, И.: Семейното щастие, децата и отношението към жената. В: Чакъров, Н. (Ред.): Семейството в социалистическото общество. София 2. Изд. 1964 (1 изд. - 1961), 82.

¹³ Чакъров, Н.: Условия за създаване на здраво социалистическо семейство. В: Чакъров, Н. (Ред.): Семейството в социалистическото общество. София 2. Изд. 1964 (1 изд. - 1961), 25.

¹⁴ Бартак, Вл.: Четиво преди брака. София, Медицина и физкултура 1963, 8; вж. и Харчев, А. Семейство и комунизъм. В: Комунист 1960/7.

¹⁵ Бартак, Вл.: Четиво, 95.

¹⁶ Папазов, Бр.: Хигиена на жената. София, 1953, 24.

¹⁷ Бартак, Вл.: Четиво, 101.

¹⁸ Стоименов: Профилактиката и преждевременното прекъсване на бременността. В: Здраве 1970, 5.

¹⁹ Здраве, 1965, 10.

²⁰ Петер, Р./Шебек, В./Хиние, Й.: Съзряваща девойка. Медицински съвети за девойката. София, Медицина и физкултура 1958, 96-98.

²¹ Янушевски: Кога да започнем полов живот. В: Здраве, 1970, 6.

²² Любовта, бракът и семейството в социалистическото общество. Борбата за създаване на здраво социалистическо семейство - морален дълг на всеки трудещ се в нашата страна. Русе, 1961, 5 сл.

²³ Живков, Л.: Суицидалитет - разновидности и профилактика. В: Актуални проблеми на неврологията и психиатрията, кн. 4. София, Медицина и физкултура. 1980, 202-211; Цафаров, К.: Суицидността в съвременното общество. В: Социална психиатрия. София, Медицина и физкултура, 1989, 114-120; Митрев, И.: Самота и суициден опит. В: Роглев, М. (Ред.): Диагностика и терапия на неврози и депресии. Пловдив, "Полиграф", 1993, 71-74.

²⁴ Динкова, М.: Лабиринти на лекомислието и безотговорността. Проблемът "Ромео" и "Жулиета" и обществото. В: Жената днес, 1972/7, 6.

²⁵ Чакъров, Н.: Семейството, 16.

- ²⁶ Доцева, Ст.: Майката и съзряващата девойка. В: Здраве, 1965, 9.
- ²⁷ Маркова, Ст./Апостолов, М.: Интимен разговор с младежта. София, Медицина и биология, 1983, 38.
- ²⁸ Вж. Белчева, М.: Извънбрачните раждания в България - личностни и социални проблеми. София, ЦСУ 1989.
- ²⁹ Напр. с. Мирково - Софийско, с. Ветрен - Пазарджишко, с. Дебелец - Великотърновско и др.
- ³⁰ СГОДА, ф. 2330, оп.2, а.е. 9, с. 1.
- ³¹ Динкова, М.: Лабиринти на лекомислието и безотговорността. В: Жената днес, 1972/7, 7.
- ³² Динкова, М.: Лабиринти на лекомислието и безотговорността. Проблемът “Ромео” и “Жулиета” и обществото. В: Жената днес, 1972/7, 6.
- ³³ ЦДА, ф. 117, оп. 17, а.е. 176, 13-16. Благодаря на Улф Брунбауер за насочването към този първи закон.
- ³⁴ Сборник материали за насърчаване на раждаемостта. София, 1986, 4-5, 34-35.
- ³⁵ Държавен вестник, 15, 23.2.1968, 1.
- ³⁶ Сборник материали за насърчаване на раждаемостта. София 1986, 4-5, 34-35. Доколко става въпрос за различно предаване на едно и също съдържание (край на втората година = до третата година) или за разлика между нормативна уредба и прилагането ѝ, би могъл да покаже анализ на данъчни регистри.
- ³⁷ Вж. напр. Заповед № 1825 от 20.04.1973 - Служебен бюлетин на МНЗ, 1973, 6, 32-35.
- ³⁸ Попова, С.: Медико-социални аспекти на извънбрачната раждаемост. Дис. София, 1977; Доганов, И./Атанасов, А./Доганов, Н.: Социално-медицинско проучване за самотните майки и извънбрачните деца. В: Втори национален конгрес на акушер-гинеколозите в България. Варна, 1.-5.10.1969 г., София, Център за научна медицинска информация, 1969 г., част 4, 732-734; Доганов, И./Атанасов, А./Доганов, Н.: Социално-медицинско проучване за самотните майки и извънбрачните деца. Предварително съобщение. В: Акушерство и гинекология, 1970/2, 123-129 и др.
- ³⁹ Сборник материали по насърчаване на раждаемостта. София, 1986, 2-3, 17-18.
- ⁴⁰ Сборник материали по насърчаване на раждаемостта. София, 1986; Заповед № 1792: За подобряване на грижите за извънбрачно бременните жени и за извънбрачно родените деца. В: Служебен бюлетин на МНЗ, 1973/6, 30.
- ⁴¹ Константинов, Д.: Те заслужават уважение. В: Народна младеж, бр. 17, 25.1.1978, 4.
- ⁴² Топалов, К.: Защита хуманна и необходима. В: Народна младеж, бр. 27, 8.2.1978, 4.
- ⁴³ Дърева, В.: Деца на любовта. В: Комсомолска искра, бр. 4 (1980), 23.1.1978, 8.
- ⁴⁴ По-подробно по тези проблеми - Kassabova-Dintcheva, A.: Der Diskurs ueber die Reproduktion im sozialistischen Bulgarien - Eingriff und Realitaetsverleugnung. In: Pasteur, P./Niederacher, S./Mesner, M.: Sexualitaet, Unterschichtenmilieus und ArbeiterInnenbewegung. Akademische Verlagsanstalt, Wien, 2003, 217-228.
- ⁴⁵ Жизнени цикли и жизнено равнище на българското население. ЦСУ, София, 1987, 20.
- ⁴⁶ Жизнени цикли и жизнено равнище на българското население. ЦСУ, София, 1987, 6.
- ⁴⁷ Георгиев, П.: Противодействие на предразсъдъка. В: Народна младеж, бр.17, 25.1.1978, 4.

DIE ALLEINSTEHENDE MUTTER - ZWISCHEN STIGMATISIERUNG UND HEROISIERUNG AM BEISPIEL VOM SOZIALISTISCHEN BULGARIEN

Anelia Kasabova-Dintcheva

Im Vortrag werde ich versuchen den realsozialistischen Diskurs über alleinstehende Mütter (die sog. "einsamen Mütter") zu skizzieren.

Am Beispiel Bulgariens möchte ich die Wirkungsmittel dieses Diskurses in der Periode 1944-1989, insbesondere die Kollektivsymbolik, die zur Vernetzung verschiedener Diskursstränge (ökonomischen, nationalen u.a.), beiträgt, und insgesamt die Funktionen dieses Diskurses als herrschaftslegitimierende und -sichernde Techniken, zur Diskussion stellen.

Einerseits wird der Versuch gemacht die inneren Widersprüche im Verhältnis zu den ledigen Müttern im Rahmen der kommunistischen Ideologie aufzuzeigen, die Grenzen des Sagbaren zu markieren und die Strategien, mit denen das Feld des Sagbaren erweitert oder eingeengt wird (z.B. Verleugnungs-, Relativierungs-, Tabuisierungs-, bzw. Enttabuisierungsstrategien etc.), herauszuarbeiten.

Zugleich gibt dieser Diskurs Machtwirkung aus, weil er institutionalisiert ist. So geht es mir darum, das Netz von Institutionen, reglementierenden Entscheidungen, Gesetzen, administrativen Maßnahmen, wissenschaftlichen Aussagen über Reproduktion, Empfängnisverhütung, Abtreibung, Abstammung in Rahmen der Familien- und Frauenpolitik in ihrer Entwicklung aufzuzeigen.

Das ist eng mit dem Problem des Widerspruches zu der sozioökonomischen Entwicklung (rasche Urbanisierung, Industrialisierung, gesellschaftliche Modernisierung) verbunden. Die Spezifik des Spannungsfeldes zwischen sozialen Prozesse und Alltagspraxis einerseits und die sozial-politischen Maßnahmen und ideologischen Konstrukte andererseits geht es nachzugehen. Aus diesem Zusammenspiel läßt sich die Dynamik der Entwicklung des Diskurses über alleinstehende Mütter im Rahmen der pronatalistischen Reproduktionspolitik, die Funktionsveränderungen und Akzentverschiebungen erklären.

Die Problematik ist umso komplexer, da man den realsozialistischen Familien- und Reproduktionsdiskurs erst im Rahmen eines (selbstverständlich überaus heterogenen) globalen Diskurses verstehen kann, in dessen Rahmen die Polarisierung „Ost“ vs. „West“ eine entscheidende Rolle gespielt hat.